

Jolanta Mędelśka

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4924-0163>

e-mail: jolantamedelska@gmail.com

Palatalne spółgłoski wargowe w wygłosie. Reminiscencje pod wpływem postaci (orto)graficznych w słowniku języka polskiego i rosyjskiego z końca XIX w.

Final labial-palatal consonants.
Reminiscences inspired by (ortho)graphic forms
in a Polish-Russian dictionary from the late 19th c.

Abstrakt

Ze słownika polsko-rosyjskiego i rosyjsko-polskiego wydanego w Warszawie w latach 70. XIX w. wyekscerpowano leksykę kończącą się na spółgłoskę wargową niegdyś miękką. Ekscerpt zawiera ok. 80 jednostek poświadczonych ok. 230 wystąpieniami. Są to głównie rzeczowniki typu *gołąb'* lub *kotew'*, a także liczebniki *ośm'* i *siedm'* oraz kilka rozkazników, np. *mów'*. W zakresie kreskowania liter wygłosowych stwierdzono chaos charakterystyczny dla XIX w., w którym kwestia ta – mimo stwardnienia odpowiednich spółgłosek w wymowie większości wykształconych użytkowników polszczyzny – doczekała się ostatecznej regulacji dopiero w latach 90. Część polsko-rosyjska zdaje się odzwierciedlać stan normy teoretycznej, część rosyjsko-polska – stan w uzusie, czyli porzucanie kreskowania, zakłócanie przez świadomość istnienia reguł narzucających używanie zbędnych liter diakrytyzowanych.

Słowa kluczowe: polszczyzna XIX-wieczna, miękkie wargowe w wygłosie, kreskowanie

Abstract

Lexis with a final labial-palatal consonant was excerpted from a Polish-Russian and Russian-Polish dictionary published in Warsaw in the 1870s. The set contains about 80 units attested by about 230 occurrences. These are mainly nouns of the *gołąb'* or *kotew'* type, as well as numerals *ośm'* and *siedm'* and a few imperative forms, e.g. *mów'*. The study found that there is chaos characteristic of the 19th c. in the diacritization of final consonants. This issue – despite the hardening of the relevant consonants in the pronunciation of the majority of educated speakers of Polish – was finally regulated as late as in the 1890s. The Polish-Russian part of the dictionary seems to reflect the theoretical norm, the Russian-Polish part – the usage, i.e. the abandonment of diacritization, disrupted by the awareness of the existence of rules imposing the use of redundant diacriticized letters.

Keywords: 19th c. Polish language, final labial-palatal consonants, diacritization

1. Aspekt fonetyczny w perspektywie historycznej

Spółgłoski miękkie wargowe w pozycji na końcu wyrazu pojawiły się po zaniku jerów słabych, do którego doszło „nie później niż w XI w.” (Stieber 1966: 15). Spółgłoski te były narażone na zmiany ze względu na skomplikowaną wymowę oraz na lokalizację w wygłosie, „z którym zawsze się łączy osłabienie artykulacji i związana z tym usuwalność opozycji [...]” (Dejna 1993: 118). W epoce przedpiśmiennej zaznaczyła się tendencja do zaniku końcówki *-i* w 2. i 3. os. lp. trybu rozkazującego, por.: *niəsi, robi* → *nieś, rob'* (Klemensiewicz 1961/1985: 26). Miękkie wargowe przez ok. 400–500 lat utrzymywały się w polszczyźnie, po czym zaczęły się wycofywać (dyspalatalizować).

Początkowego stadium zatraty palatalności nie ustalano. Najwcześniejsze szacunki sięgają XIII w. i pochodzą od Aleksandra Brücknera, który informując, że wydawcy zaznaczają miękkość w drukach XVI-wiecznych, dodał: „choć już od XIII w. nie odczuwają różnicy między *mów* (od *mowa*) a *mów* (od *mówić*) [...]” (1960: 130–131). Zdaniem Jerzego Reichana regres tego zjawiska w historii polszczyzny kulturalnej rozpoczął się ok. połowy XVI w. (1975: 24), jednak w tym stuleciu kreskowanie wargowych pozostało jeszcze na ogół w zgodzie z wymową (Klemensiewicz 1961/1985: 295; Stieber 1966: 74; Dejna 1993: 118).

W pismach i drukach z przełomu XVI i XVII w. nie zawsze oznaczano miękkość wargowych, być może z powodu ich twarżnienia w wymowie. Na przykład w kazaniach Piotra Skargi *O siedmi Sakramentach* (1600) wprawdzie kreskuje się *w* w rzeczowniku *krew'* i w rozkaznikach (por. *blógostaw'*), ale: „Nie jest to zapis konsekwentny” (Paluszak-Bronka 2001: 136). W kazaniach litera *w'* pojawia się w 70% wypadków, co może oznaczać, że ich autor, pochodzący z Mazowsza, tak spółgłoskę wymawiał (Paluszak-Bronka 2003: 53). Według Karola Dejny miękkość wygłosowych wargowych zaczęła zanikać od XVII w.¹ (1993: 118). Jasno o realizacji miękkości wargowych na początku XVII w. wypowiedział się Jeremiasz Roter (1616): „większość Polaków nie ma wcale w zwyczaju przestrzegać ich w wymowie” (Just 2014: 83). Podobną opinię wyraził Bartłomiej Kazimierz Malicki (1699 r.) (Klemensiewicz 1961/1985: 295). Także Jan Karol Woyna, tłumacząc w podręczniku wydanym w 1690 r. przyczynę rezygnacji z kreskowania wargowych, powołał się na brak różnicy w wymowie *b, p, m, w* i *b', p', m', w'* (zob. Reichan 1975: 19; Zawadzka 2015: 99).

¹ Dyspalatalizacja – obok innych czynników – powodowała pewne przesunięcia międzydeklinacyjne, dość częste w historii polszczyzny (Reichan 1975: 247–252).

W polszczyźnie mazowieckiej przełomu XVII i XVIII w. Krystyna Siekierska notowała sporadycznie postaci *drabiowie*, *drabiem*, które „świadczą o zachowaniu miękkości wygłosowego *b*” (1974: 67–68). W połowie XVIII w. palatalną artykulację wargowych w wygłosie potwierdził Jan Jakub Dzwonkowski (Klemensiewicz 1961/1985: 295). Jednak wypowiedzi innych gramatyków XVIII-wiecznych dowodzą zanikania palatalności, np. ze słów Walentego Szylarskiego wynika, że powszechnie nie kreskuje się wargowych, bo ich miękkość jest trudno uchwytna (1770: 8).

Podobny wydźwięk ma też zachęcanie przez Onufrego Kopczyńskiego do kreskowania spółgłosek, „bo bez tego nie wiedzielibyśmy ani przyczyny, ani okoliczności, czemu, i kiedy przybywa w drugim przypadku *i* przed *a*, lub *u*” (1784: 123). Irena Bajerowa, konstatując, że u schyłku XVIII stulecia „zupełnie się nie kreskuje wygłosowych *f*, *w*, *b*, *p*, *m*”, przypuszcza, że jest to „ortograficzny skutek braku odpowiednich głosek w ogólnopolskim dialekcie kulturalnym” (1964: 26), jednak po przejrzeniu gramatyk ostrożniej formułuje wniosek końcowy:

[...] trzeba przyjąć istnienie jakichś resztek tej wymowy, prawdopodobnie występującej już tylko jako regionalizm Mazowsza [...] (1964: 36).

Zenon Klemensiewicz uważał, że zanik miękkości wargowych – początkowo o charakterze sporadycznym i regionalnym – występował coraz powszechniej w ciągu doby średniopolskiej, „osiągając w XVIII stuleciu swój kres”² (1961/1985: 295). Prawdopodobnie jednak zjawisko to utrzymywało się dłużej, o czym zdaje się świadczyć rozchwiana grafia druków XIX-wiecznych i informacje pochodzące od części ówczesnych gramatyków.

Autorzy XIX-wieczni na ogół nie odróżniali jeszcze głoski od litery, ale operowali tymi terminami (por. w SWil: „*B*, druga głoska alfabetu”), zatem nierzadko trudno rozstrzygnąć, czy mowa o stronie dźwiękowej, czy też o szacie graficznej.

Co do wymawiania wargowych w wygłosie w XIX stuleciu zdania są podzielone.

Wydaje się, że miękka artykulację miał na myśli Józef Mroziński, gdy pisał, iż „cechą ich miękcznienia jest w górze przypisane znamię, *gołqb*, *karm*, *paw*” (1822: 20–21). Dobromysł Łazowski polemizował z opinią tych,

² Por. też: „Wymowa twarda zwyciężyła więc w Warszawie nieco wcześniej, zapewne w XVIII w.” (Stieber 1966: 74). Przypuszcza się, że gramatycy XVIII-wieczni mogli spotykać miękkie wygłosowe wargowe u ludności wiejskiej, a także (w szczególności działający w Warszawie Onufry Kopczyński i Kazimierz Brodziński) w mowie mieszczan i szlachty (Reichan 1975: 22). Ostrej granicy zaniku palatalności nie wytyczyli Krystyna Długosz-Kurczabowa i Stanisław Dubisz (1998: 148).

którzy uważali, że *b'*, *p'*, *m'*, *w'*, *f'* trudno Polakom wymówić. Twierdził, że nie powinno być z tym problemu, tym bardziej

gdy baczne ucho w mowie ludu prostego często je dostrzega. [...] nie zdarzyło mi się nigdy słyszeć mówiących *drób*, *karm*, *nów*, lecz zawsze: *drób'*, *karm'*, *nów'* (1848: 41).

Niewątpliwie o artykulacji palatalnej mówi również Józef Muczkowski: „w wyrazie *grab* inaczej *b* wymawiamy aniżeli w wyrazie *grab'* [...] (1860: 3). Zmiękczenie wargowych w pozycji końca wyrazu poświadcza SWil, por. zapis w haśle *W*: „ze względu na brzmienie jest spółgłoską *twardą*, i ma odpowiadającą *miękką* foremną *w*”. W tym samym czasie³ miękką wymowę potwierdził Jan N. Baudouin de Courtenay, opisując deklinację żeńską na *-a* w „obecnym stadium rozwoju języka polskiego” i dodając:

Obok tego istnieją w języku polskim także rzeczowniki żeńskie, odpowiadające i-deklinacji, a które tak w Nom., jako też w Acc. sing. kończą się na spółgłoskę podniebienną lub też z podniebiennej historycznie powstałą: *moc*, *pieśń* [...], *karm'* [...], *głąb'* [...]” (1974: 187–188).

Z lektury tekstów innych autorów wynika, że w XIX w. spotykało się zarówno miękką, jak i twardą wymowę wygłosowych wargowych, z tendencją do ich dyspalatalizowania, por. u Onufrego Kopczyńskiego wśród błędów w wymawianiu spółgłosek postaci: *gołąb*, *karm*, *karp*, *paw* (1808: 26), stwierdzenie, że na końcu wyrazu nie zachowuje „tych miękczeń nikt prawie w mówieniu” (Brodziński 1830: 391) czy też konstatację: „[...] na uwagę zasługują wargowe *b'*, *f'*, *m'*, *p'*, *w'*, które wielu nie zawsze miękczy [...]” (Muczkowski 1860: 280). Wzmianki o słabej słyszalności tych spółgłosek w wygłosie także potwierdzają tendencję do ich twardnienia (Brodziński 1830: 389). Por. też instrukcję, jak sobie pomóc w wymowie tych spółgłosek (Kopczyński 1808: 28), uwagę, że je na końcu zgłoski „tylko czule i baczne ucho dostrzedz może” (Łazowski 1848: 41, 42) i radę, by kreskować wargowe w rzeczownikach, które w dalszych przypadkach „miętkość spółgłoski wyraźnie zachowują”, np. *drób'*, oraz informację: „Nie piszemy jednak ani nie mówimy: *krew'*, *marchew'* [...]” (Kryński 1882: 7–8).

Głosy potwierdzające twardą wymowę też się spotyka, por. słowa Zofii Kurzowej o wygłosowym *b* „dawniej miękkim” w języku filomatów i filaretów (1972: 15), stwierdzenie Stefana Hrabca, że sporadyczne kreskowanie *b* przez Adama Mickiewicza jest „graficzną manierą poety, a nie odbija jego wymowy” (1959: 17), uwagi Józefa Muczkowskiego: „Lubo w żeńskich to *w'*

³ Por. wzmiankę: „Rozprawę tę napisałem jeszcze w lutym r. 1868 w Jenie” (Baudouin de Courtenay 1974: 176).

powszechnie twardo wymawiamy [...]” czy „dawniej powszechnie głoski te miękczono, np. *rób'* [...]” (1860: 280), zwłaszcza zaś wypowiedź Edwarda Sochańskiego:

W słowach *karp'* [...], *traf* (od *trafić*), *paw'* każą prawie wszyscy wymawiać *p*, *b*, *m*, *f*, *w* inaczej, t. j. niby *pj*, *bj*, *mj*, *fj*, *wj* [...], choć się ogólny zwyczaj mówienia temu sprzeciwia (1861: 36).

Gramatyk ten twierdził, że miękkiej wymowie *łap'*, *skrob'*, *łam'* „się sprzeciwia ogólny zwyczaj mówienia, który jest głównym prawem” (Sochański 1861: 37–38). Jasne stanowisko zajął Antoni Małecki:

[...] otwarcie wyznajemy, że wątpimy, aby byli tacy, którzyby np. i *Oświęcim'*, *Radom'*, *ołów'*, *krew'* [...] z miękkim *m'*, *w'* wymawiali (1863: 29).

O stwardnieniu *m* informuje też słownik wydany w drugiej połowie XIX w.: *M* „jest twarda: *karm*, i miękka: *karm'* teraz nieużywana” (Rybczewski 1866). Antoni Małecki w gramatyce szkolnej wskazywał, że *paw* czy *drop* odmieniają się jak *koń*, choć „w nich miękczenia tych wargowych spółgłosek w przyp. I-szym nie czujemy” (1886: 39).

W XIX w. miękka wymowa trafiała się raczej wyjątkowo i „zanikła [...] ostatecznie przed końcem tego stulecia” (Klemensiewicz 1961/1985: 607), nie istniała już w polszczyźnie literackiej przełomu XIX i XX w. (Kryński 1903: 307). Jednak Kazimierz Nitsch jeszcze w roku 1915⁴ twierdził, że miękczenie realizują konsekwentnie mieszkańcy Królestwa, w którym ono „pospolite jest też w dialekcie kulturalnej warstwy miejscowej” (1958: 43). Nawet w drugiej połowie XX w. wymowę taką spotykano „u części inteligencji pochodzącej z Mazowsza, przynajmniej u starych ludzi” (Stieber 1966: 74). W dialektach mazowieckich realizacja taka (asynchroniczna, np. *kurp^ś*) nie wygasła (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1998:149). Przeciąganie się procesu odmiękczenia Kazimierz Dejna tłumaczył upowszechnianiem się innowacji nie we wszystkich gwarach i postępowaniem jej od południowego zachodu na północ w ten sposób, że:

do dziś objęła ona gwary wielkopolsko-śląsko-małopolskie i sięgnęła na sąsiednie tereny po Kościerzynę, Wąbrzeźno, Rypin, Płońsk, Węgrów, Mińsk, Łuków, Suwałki [...] (1993: 118).

Zatem ani początkowego stadium zanikania miękkości wargowych w wygłosie, ani też momentu jej ostatecznego wycofania się nie udało się dotąd w miarę precyzyjnie ustalić.

⁴ Data ukazania się *Dialektów polskich* K. Nitscha.

2. Aspekt (orto)graficzny w perspektywie historycznej

W związku z przyjęciem chrześcijaństwa i dostaniem się w orbitę wpływów kultury zachodniej zaczęto przystosowywać litery łacińskie do oznaczania dźwięków używanych w polszczyźnie, jednak tych liter było dwukrotnie mniej, niż potrzebowano. Wśród dźwięków, dla których zabrakło grafemów, znalazły się miękkie spółgłoski wargowe (Urbańczyk 1955: 81; Polański 2004: 29–30). Przystosowywanie alfabetu zajęło skrybom cztery stulecia. Litery diakrytyzowane pojawiły się w trzecim etapie tego procesu (XV–XVI w.) (Jodłowski 1979: 18).

Wiadomo, że „jeszcze w XVI w. drukuje stale Łazarz: *krew'*, *rob'*, *łom'* [...]” (Brückner 1960: 130–131), że kreskowali wargowe w pozycji końca wyrazu Jan Kochanowski i Łukasz Górnicki (Jodłowski 1979: 24) i że na ogół w pismach XVI-wiecznych miękkie się sygnowało (Stieber 1966: 74).

Od XVII w., gdy palatalność zaczyna stopniowo zanikać (Dejna 1993: 118), z wolna zarzuca się zwyczaj kreskowania. W kazaniach Piotra Skargi w 30% zapisów brakuje kreseczki nad *w*, bo prawdopodobnie wobec twarżenia wygłosowych wargowych trudniej było utrzymać zwyczaj oznaczania ich odpowiednimi grafemami (Paluszak-Bronka 2003: 53). W gramatyce wydanej w początkach XVII w. także na ogół sygnalizuje się miękkie, np. *mów'* (60), *śiedm'* (71), *drab'* (73), w tym z dzisiejszego punktu widzenia osobliwą, np. *rękaw'* (96), ale zdarzają się też postaci niekreskowane, np. *paw* (64, 102), *karp* (70), *ółow*⁵ (96), oraz zapisy niejednolite: *gołqb'* (73) i *gołqb* (94) (Roter 1616). U schyłku XVII w. w pierwszej gramatyce napisanej przez Polaka (Woyna 1690) świadomie zrezygnowano z opatrywania akcentem *acutus* liter *b*, *e*, *m*, *o*, *p*, *w* (Zawadzka 2015: 99).

W XVIII-wiecznym słowniku polsko-niemiecko-francuskim nie używa się już liter diakrytyzowanych, por.: *brew*, *chorągiew*, *czerv* (Trotz 1764). O akcencie, który „dawniej [...] kładł się także nad literami *b*, *p*, *w* [...]”, teraz zaś „pospolicie bywa opuszczony” informował też Walenty Szyłarski, tłumacząc, że – ze względu na małą liczbę wyrazów, których dotyczy – odstępstwo to nie przynosi szkody (1770: 8). Jednak Onufry Kopczyński zabiegał o przywrócenie „znamienia prawego” (*b'*, *m'*, *p'*, *w'*), by utrzymać zgodność wygłosu tematu w mianowniku i przypadkach zależnych oraz w rozkazownikach i w 3. os., np. *skrob'* (1874: 66, 54, 123). „Znamiona” nie pojawiły

⁵ Rzeczownik *karp* wykazywał wahania co do spółgłoski tematycznej, *ółów* zaś i *paw* były pierwotnie twardotematowe (Reichan 1975: 252); brak kreski nie musi tu być zjawiskiem z poziomu (orto)grafii.

się natychmiast, u schyłku XVIII w. „zupełnie się nie kreskuje wygłosowych *f*, *w*, *b*, *p*, *m*” (Bajerowa 1964: 26).

W XIX w. kwestia kreskowania wargowych budziła emocje. Zwolennikiem diakrytów był Onufry Kopczyński, który wręcz błagał „ducha językowego”, żeby się objawił i nakłonił drukarnie, aby te „kładły zawsze w pisowni znamię, odpowiadające wymawianiu prawdziwie polskiemu” (1808: 47). Z jego wskazówek skorzystał Samuel Bogumił Linde, por. w SL uwagi o „dwojakich” literach (hasła *B*, *M*, *P* i *W*). Mniej konsekwentny był Jan Litwiński, w jego słowniku mamy np. *now*, *obuw*, *ołów*, ale też *rzodkiew*, *stągiew*, *zółw* (1815). W gramatyce pośmiertnej Onufry Kopczyński po raz kolejny wytknął rodakom opuszczanie „znamion” (1817: 195). O obowiązku dodawania „znamienia” w rzeczownikach i rozkaźnikach przypominał Józef Mroziński (1822: 20–21). Maksymilian Jakubowicz, zalecając oznaczanie miękkości wargowych za pomocą „znamienia”, dodał: „lubo zwyczaj powszechny używa go tylko nad *ó*, *ć*, *ń*, *ś*, *ź*” (1823: 24). Józef Muczkowski włączył do alfabetu diakrytyzowane *f* (1825: 4) i podał *siedm*, *ośm* bez kreseczki (1825: 100). Stan w uzusie, sygnalizowany przez gramatyków, potwierdzają teksty z pierwszej ćwierci XIX w.: wśród 60 słowoform wypisanych z różnych źródeł nie ma żadnej z kreską (Bajerowa 1986: 137).

W 1830 r. Kazimierz Brodziński doszedł do radykalnej konkluzji:

[...] byłbym za zupełnem zniesieniem znamion (°) nad *b*, *f*, *m*, *p*, *w*, mianowicie, że te w środku wyrazu nigdy się tym znakiem nie miękczą, a właściwego sobie znaku i na końcu wyrazów przyjąć nie mogą bez wyjątku w przepisach ortograficznych, i bez utrudzenia wymowy; że tych miękczeń nikt prawie w mówieniu, a mało kto w pisaniu zachowuje; że pismo szpecą i do myłek prowadzą, co jest własnością wszystkich akcentów (1830: 391).

Postulat nie został uwzględniony, zdecydowano jedynie o rezygnacji z używania litery *f* (Rozprawy 1830: 552).

Kazimierz Brodziński zauważył też, że w jego czasach konsekwentne kreskowanie można spotkać co najwyżej w „dziełach o języku mówiących”, poza nimi zaś „nie ma przykładu, aby wydawcy i drukarze najstaranniejsi, stale te znamiona zachowywali” (1830: 387). Taka sytuacja, czyli „ciekawym i charakterystycznym przykładem jaskrawej niezgodności NP z NT⁶” (Bajerowa 1964a: 162), utrzymywała się do lat 60.–70. XIX w. Nierespektowanie przepisów widać u filomatów, por.: *w głąb* czy *jastrząb*, w większości wystąpień jednak z *b* (Kurzowa 1972: 15), u Adama Mickiewicza, por.: *jedwab*, *korab*, ale *w głąb* (Hrabec 1959: 17), por. też jedyny zapis z kreseczką: *krew* u brata poety (Trypućko 1969: 51). U Władysława Syrokomli stwierdzono dość liczne

⁶ NP – norma praktyczna, NT – norma teoretyczna.

zapisy z diakrytem, niemniej „pisownia twarda przeważa zdecydowanie” (Trypućko 1955: 173). Nieprzestrzeganie reguł można dostrzec w słownikach powstałych ok. połowy XIX w., np. *szczaw*’, *wab*’, *tułów*, *warząchew* (Ropelewski 1843), *szczaw*, *tułow*, *wab*, *żuraw* (Daukantas 1850–1856/1993–1996), *cerkiew* (Amszejewicz 1859), *kreww*, *nóww*, *ośm* (Rykaczewski 1866). Gramatycy broniący wymogu oznaczania miękkości też dawali do zrozumienia, że piszący ignorują reguły, por.: „nie wszyscy je kreskujemy” (Łazowski 1848: 41) czy: „Nie należy zaniedbywać znamienia (‘)” (Suchecki 1849: VII). Sami również niekiedy opuszczali „znamiona”, por. u Józefa Muczковского (1860) na s. 22 *kreww*’, ale na s. 25 – *kreww*.

W drugiej połowie XIX w. Antoni Małecki wystąpił przeciwko kreskowaniu wargowych w wygłosie i śródgłosie („od tej reguły odstępujemy”). Wydrukował alfabet bez odpowiednich grafemów i stwierdził kategorycznie: „Nikt tak nie mówi, więc tak i pisać nie może i nie będzie” (1863: 29). Kilka-naście lat później poparł go, ale nie we wszystkim, Adam Antoni Kryński, chciał bowiem utrzymać kreskowanie w rzeczownikach, które „w dopełniaczu i dalszych przypadkach miękkość spółgłosek wyraźnie zachowują (*żuraw-ia*, *drob-iu*)”, likwidację zaś zalecał w „*kreww*, *marchew*, *modrzew*, *brukiew*, *stągiew*, *chorągiew* i t. p.” oraz w rozkaźnikach i liczebnikach (1882: 7–8). Tymczasem Antoni Małecki w swoim podręczniku popularyzował radykalne stanowisko:

Kreskować [...] miękkich wargowych nie ma żadnej potrzeby, ponieważ [...] na końcu wyrazu, np. w [...] *konew*, [...] *Oświęcim* itd., miękkość tych brzmień żadnego śladu nie zostawia po sobie (1886: 15).

Niektórzy gramatycy, np. Bożydar Ożyński (1883: 175), jeszcze pod koniec stulecia zalecali kreskowanie („pilnie w pisowni przestrzegać należy tę ich własność”). Utrzymał je też, i to konsekwentnie⁷, Antoni Jerzykowski (1885). W uzusie drugiej połowy stulecia „zdarzy się, że gdzieś użyje się omawianych liter, np. *kreww*’, *Ob*’ [...]”, jednak: „Są to wszystko przykłady odosobnione, pochodzące z różnych regionów [...]” (Bajerowa 1986: 137).

Ostatecznie w październiku 1891 r. Komisja Ortograficzna powołana przez Akademię Umiejętności podjęła uchwałę o rezygnacji z oznaczania kreseczką grafemów *b*, *p*, *m*, *w* (Bajerowa 1979: 40–41). Na początku XX w. Adam Antoni Kryński napisał o wargowych: „zaniechano zbytecznego ich kreskowania i przyjęto pisać bez kreski” (1903: 307), w późniejszych *Pra-*

⁷ Por. w haśle *kreww*’ uwagę: „*źle kreww*”, w haśle *ośm*’ (*osiem*’) ostrzeżenie: „nie *ośm*, bo *ośmioro* zrobić się może tylko od *ośm*’ (+ *oro*), jak *pięcioro* tylko od *pięć* [...]” (Jerzykowski 1885: 168).

widłach dodał: „b', f', m', p', w' i x nie piszą się nigdy” (1910: 11). Dopiero Artur Passendorfer w *Słowniku ortograficznym* o kwestii b', f', m', p', w' nie wspominał (1911).

3. Kreskowanie wygłosowych wargowych w XIX-wiecznym słowniku języka polskiego i rosyjskiego

W słowniku przekładowym, którego lektura stała się inspiracją do napisania tego tekstu, nieliczna w polszczyźnie leksyka zakończona na niegdyś miękką wargową jest bardzo dobrze reprezentowana.

3.1. Słowo o źródle i jego autorze

Część pierwsza, polsko-ruska (dalej: DSPR), *Dokładnego słownika języka ruskiego i polskiego* ukazała się w Warszawie w roku 1876, część druga, rusko-polska (DSRP), wyszła w roku 1877. Korpus części pierwszej zajmuje 869 stron, drugiej – 863. Słownik rusko-polski mieści ok. 51 tys. artykułów hasłowych⁸, polsko-ruski ma ich zapewne także ok. 50 tys. Dzieło to odzwierciedla polszczyznę XIX-wieczną, wartą zainteresowania badaczy (Mędelska 2019; 2020; 2020a).

Autor słownika, Piotr Pawłowicz Dubrowskij (1812–1882) to Rosjanin, wybitny sławista, polonofil. Po studiach w Moskwie, w trakcie których opanował język polski, skierowano go do Królestwa Polskiego, aby – głównie w szkołach warszawskich – nauczał rosyjskiego. P.P. Dubrowski dużo publikował (artykuły, słowniczkę, podręczniki, wypisy itp.), wydawał też (po polsku i rosyjsku) czasopismo literackie „Jutrzenka”. W 1852 r. został przeniesiony do Petersburga, gdzie do roku 1858 wykładał polski w Głównym Instytucie Pedagogicznym. Kontynuował tam badania nad językiem polskim i literaturą, publikował ich efekty. W roku 1862 wrócił do Polski, resztę życia spędził w Warszawie i Skierniewicach. Jego dorobek publikacyjny znacznie się powiększył. Dwuczęściowy słownik języka polskiego i rosyjskiego zajmuje w nim poczesne miejsce (Kula 2010: 56–57; Mędelska 2019: 700–702).

⁸ Liczbę tę podaje Jan Wawrzyńczyk (1995: 95, 99).

3.2. Kreskowanie wygłosowych wargowych w części polsko-rosyjskiej (DSPR)

W nawiasach podaję źródła, informacje gramatyczne oraz hasło, z którego pochodzi dany wyraz. Jeśli hasła nie wskazuję, oznacza to, że mamy do czynienia z tzw. wokabulą (wyrazem hasłowym).

a) Zapis z literą kreskowaną:

- rzeczowniki r.m.: *czerw'* (3x) (SL *w*), *drop'*, *drób'* (SL, SWil *b'* i *b*), *gap'*, *gołąb'* (i w *B*, *łęźny*), *jastrząb'* (i w *kobuzieć*), *karp'*, *karw'* (SL *w*), *kielb'* (SWil *b* i *b'*), *korab'* (2x i 1 w *arka*), *kosodrzew'* (SL nie ma), *kurp'*, *kwap'*, *modrzew'* (i w *modrzewiowy*), *muchotrzew'* (SL *w*), *obuw'* (D. -*ia*), *pan-drow'*, *rup'*, *rzap'*, *skrob'* (*krochmal*), *szczaw'* (*kubiliściów*), *ślep'* (*ślepak*), *tołob'* (*tułów*) (w SWil w hasle odsyłaczowym: *tołob*), *tołub'* (*tułów*) (w SL w wokabule *b*), *tułob'* (*tułów*), *wab'* (i w *obłuda*, *wabik*), *wap'* (SL *wap'*), *zób'* (D. -*ia*), *zólw'*, *zóraw'*, *żuraw'*;
- rzeczowniki ż.r.: *człap'* (i w *szłap'*) (SL *człap* ob. *szłap*, ale w hasle *szłap'* – *człap'*), *drab'*, *głąb'* (i w *poszukiwanie*), *konew'* (2x), *konop'* (2x), *kotew'* (i w *kotwia*), *mątew'* (2x), *obuw'* (D. -*i*)⁹, *szłap'* (SL też *p*), *zatop'* (*zatop*) (SL v. *zatop* r.m.; SWil v. *zatop'*), *zób'* (D. -*i*), *żagiew'*;
- rozkaźniki: *Nie chlub' się (wystawiać)*.

b) Zapis z literą niekreskowaną:

- rzeczowniki r.m.: *cietrzew* (SWil *w'*), *otów* (2x) (SL i SWil *w'*), *ostrzew* (2x), *paw* (SL i SWil *w'*), *półjedwab* (SL nie ma, SWil *b'*), *totw* (*tułup*) (SL i SWil *tołw'*, ale SL w wokabule *w*), *tułup* (*tulow*) (SL i SWil *p'*), *tułów* (i w *kadłub*) (SL i SWil *w'*), *złotogłów* (i w *berło*, *brokadja*) (SWil *w* i *w'*);
- rzeczowniki r.ż.: *brew* (SWil *w'*), *broskiew*, *brukiew*, *bukiew* (SWil *w'*), *cerkiew* (SWil *w'*), *chorągiew* (i w *kościelny*, *zwijać*) (SWil *w'*), *kwew* (3x i 1 w *burzyć*, *ciurkiem*, *krzepnąć*, *potok*, *pryskać*, *ścinać*, *splywać*, *wzburzyć*, *zsiadać*) (SL i SWil *w'*), *krokiew* (i w *krokwa*) (SWil *w'*), *łagiew* (SL i SWil *w'*), *rukiew* (SWil *w'*), *rzodkiew* (SL *w'*), *stągiew* (SL i SWil *w'*), *warząchew* (SWil *w'*);
- liczebniki: *ośm*, *osiem* (SL nie ma);
- rozkaźniki: *baw się (bawić)* (SL *nie baw się*, *bawmy*), *nie kłam (aby)*, *kup* (*byle*).

⁹ SL i SWil r.m.

c) Zapisy chwiejne:

- rzeczowniki r.m.: *jedwab'* (3x i 1 w *kręcić*) oraz *jedwab (kręcić)* (SL i SWil w'), *nów'* oraz *nów (księżyc)* (SL i SWil w'), *tułub'* (*tułów*) i *tułub* (SL i SWil b', ale SWil w wokabule b);
- rzeczowniki r.ż.: *brzosciew'* (4x) oraz *brzosciew (broskiew)* (SL w, SWil w'), *w głąb'* oraz *w głąb (ciągnąć)* (SL i SWil w'), *karm'* (i w *karmia*) oraz *karm (spas')* (SL m, SWil m').

W części polsko-rosyjskiej wystąpiło 77 jednostek na spółgłoskę wargową niegdyś miękką (także wtórnie miękką), poświadczonych łącznie 127 wystąpieniami. Ze względu na specyfikę źródła są to niemal wyłącznie rzeczowniki oraz 2 liczebniki i 4 rozkazniki. Przeważają jednostki z literami kreskowanymi (44 wobec 27¹⁰). Przewaga grafemów z kreseczką dotyczy także liczby wystąpień (75:52). Ponadto 6 jednostek zapisano niejednolicie, ale przykładów z kreseczką jest wśród nich ponaddwukrotnie więcej (13:6). Skłonność P.P. Dubrowskiego do kreskowania wygłosowych wargowych jest w DSPR widoczna.

Z części polsko-rosyjskiej ekscerpowano głównie wokabulary (wyrazy hasłowe), czyli leksykę, którą redaktor dobiera na podstawie słownika jednojęzycznego. W DSPR postaci graficzne 34 jednostek (30 z kreseczką, 4 bez niej)¹¹ są zgodne z danymi zarówno SL, jak i SWil. Poza tym DSPR w 8 wypadkach wykazuje zgodność tylko z SL¹², tylko z SWil – w 2: *rzodkiew* i *złotogłów*. W 8 wypadkach P.P. Dubrowski zapisał wygłos inaczej niż jego poprzednicy: *krew* (12 wystąpień), *łagiew*, *ołów*, *paw*, *półjedwab*, *stągiew*, *tułów*, *tułup*. Większość tych przykładów dotyczy litery w, która wcześniej zaczęła gubić kreseczkę. Wahania w doborze grafemu, czyli zapisy niejednolite, dodatkowo potwierdzają ogólne rozchwianie (u części leksyki SL lub SWil poświadczają istnienie oboczników).

3.3. Kreskowanie wygłosowych wargowych w części rosyjsko-polskiej

W nawiasach umieszczam wokabulary rosyjskie, z których polski wyraz wykscerpowano.

a) Zapis z literą kreskowaną:

¹⁰ Zapisów chwiejnych tu nie wliczamy.

¹¹ *Drop', gap', gołąb', jastrząb', karp', korab', kurp', kwap', modrzew', obuw', pandrow', rup', rzqp' skrob', szczaw', ślep', wab', wap', zatop', zób', żóhw', żóraw', żuraw'; drab', konew', kotew', mątew', obuw', zób', żagiew'; broskiew, bukiew, ostrzew; ośm.*

¹² *Cietrzew; brew, bukiew, cerkiew, chorągiew, krokiew, rukiew, warząchew.*

- rzeczowniki r.m.: *czerw'* (деревяник, древоточец, листосос), *drop'* (драхва, стрепет), *jedwab'* (карасник, шелковидный, шёлк), *kiełb'* (колба), *obuw'* (валенок), *raw'* (павлин, павлинчик), *rzar'* (репица), *szczaw'* (щавель), *śler'* (жигалка);
- rzeczowniki r.ż.: *brew'* (бровь), *głqb'* (внутренность, вятютин, глубина, глубь, кочерыга), *łagiew'* (баклага), *mątew'* (мутовка, мешалка), *miętkiew'* (полей) (SL i SWil *w*), *stągiew'* (дощан);
- rozkaźniki: *mów'* (брань) (SL i SWil: *mów*).

b) Zapis z literą niekreskowaną:

- rzeczowniki r.m.: *cietrzew* (метерев, метерька), *korab* (ковчег), *modrzew* (лиственница), *obów* (чем), *tułow* (туловище) (SL i SWil *tułow'*; SWil też *w* w haśle *tułub*), *wab* (свисток);
- rzeczowniki r.ż.: *brukiew* (брюква), *chorągiew* (хоругвь), *w głqb* (забивать, задавать, турфование), *na jaw* (выводить, обнаруживать, проявление, разоблачать, вода), *krew* (бить, брызгать, драконник, метать, приливать, руда, рудомёт, рудомётка, хладнокровие, художниковый, 2x w *brosać* i 2x w *krów*), *krókiew* (стропило), *łagiew* (прибоина) (SL *w*, SWil *w'*), *rzodkiew* (рудьчица), *warząchew* (уполовник, чумичка);
- liczebniki: *ośm* (восемь), *ośm* (восемью), *siedm* (всемеро) (SL *siedm'*, SWil *siedm*, *siedem*).

c) Zapisy chwiejne:

- rzeczowniki r.m.: *drób'* (дворовый, живность, охотный) oraz *drób* (прикормщик, птица), *gar'* (верхогляд, вислоухий, глазун, дурачки) oraz *gar* (зевака, пучегаз, разиня, ротозей), *gołqb'* (бормота, голубь, крапчатка, молодик, чистик) oraz *gołqb* (сизяк), *karp'* (карп) oraz *karp* (елец, сазан), *pów'* (молодик, нарождение) oraz *pów* (новолуние), *żóraw'* (журавль 2x i w *журав*) oraz *żóraw u studni* (оцен), *żóraw* (сультить);
- rzeczowniki r.ż.: *marchew'* (морковь) oraz *marchew* (семенник).

W części rosyjsko-polskiej mamy 40 jednostek (100 poświadczeń) z niegdyś miękką wygłosową wargową (37 rzeczowników, 2 liczebniki, 1 rozkaźnik). Jednostek z literą diakrytyzowaną jest 16 wobec 17 bez kreseczki (7 chwiejnych zapisów nie uwzględniamy). Wystąpien z kreską mamy 27, bez – 39. Jeśli się doda liczbę wystąpień odpowiednich grafemów z grupy wahań (19 z kreską, 15 bez), to okaże się, że zapisów z miękką wargową jest 46, z twardą – 54, czyli stan w DSRP przedstawia się odmiennie niż w DSPR, choć obie części słownika wyszły spod pióra tego samego autora i w tym samym czasie. W tym wypadku jednak redaktor działał inaczej: nie prznosił

polskiej leksyki z siatki haseł słownika jednojęzycznego, lecz samodzielnie dobierał odpowiedniki dla wokabuł rosyjskich. Pisownię sprawdzał zapewne tylko w razie pojawienia się wątpliwości.

W DSRP 14 postaci graficznych pokrywa się z zapisem w SL i SWil¹³ i są to prawie wyłącznie zapisy za pomocą kreseczki. Zgodność z SL wykazuje 5 wyrazów (1 z kreseczką, 4 bez)¹⁴, z SWil – 4 (po 2 z kreseczką i bez)¹⁵. Żadne z tych źródeł nie rejestruje 8 postaci graficznych wprowadzonych do DSRP: *miętkiew'*; *korab*, *modrzew*, *ołów*, *wab*; *głąb*, *krew*, *łagiew*. Są to – z jednym wyjątkiem – zapisy bez kreseczki. W grupie wahań mamy 7 jednostek: *drób'*/*drób*, *gap'*/*gap*, *gołąb'*/*gołąb*, *karp'*/*karp*, *nów'*/*nów*, *źóraw'*/*źóraw*; *marchew'*/*marchew*. Tylko u *drób'* SWil podaje wariant z twardym wygłosem, wszystkie pozostałe – według SL i SWil – należało zapisać z kreseczką.

4. Podsumowanie

Przegląd rozmaitych opracowań dotyczących okresu od XVI w. po pierwsze dziesięciolecie XX w. przypomniał długotrwały i skomplikowany proces usuwania miękkich wygłosowych spółgłosek labialnych. Miętkość, cofając się wolno i nierównomiernie, od XVI–XVII w. zaczęła się wymykać regulacjom ortograficznym. Chaos w pisowni utrzymywał się do końca XIX stulecia.

W badanym słowniku wystąpiło ok. 80 jednostek zakończonych na niegdyś miękką spółgłoskę wargową ze względu na charakter źródła głównie rzeczowników. Zostały one poświadczone ok. 230 wystąpieniami. W części polsko-rosyjskiej dominowały postaci graficzne z literą diakrytyzowaną, w dużym stopniu zgodne z zapisami w SL i SWil. W części rosyjsko-polskiej było odwrotnie: przeważały jednostki (i wystąpienia) zapisane bez kreseczki, bardziej odbiegające od stanu w SL i SWil.

W obu częściach notowano jednostki z „autorską” repartycją kreseczki (niepoświadczoną ani w SL, ani w SWil), w części rosyjsko-polskiej wystąpiło ich więcej. Wspólne w obu częściach są tylko 3 takie jednostki: *krew*, *łagiew*, *ołów*. Postać *krew* poświadczono aż 26 wystąpieniami, nie może być mowy o omyłce druku. W obu partiach materiału ujawniono specyficzne niekonsekwencje w zapisach: postaci tego samego rzeczownika z kreseczką i bez niej występowały w bliskim sąsiedztwie, nierzadko tuż obok siebie.

¹³ *Drop'*, *jedwab'*, *obuw'*, *paw'*, *rzqp'*, *szczaw'*, *ślep'*; *głąb'*, *łagiew'*, *mątew'*, *stągiew'*; *brukiew'*, *jaw'*; *ośm'*.

¹⁴ *Kiełb'*; *cietrzew'*, *chorągiew'*, *krokiew'*, *warząchew'*.

¹⁵ *Czerw'*, *brew'*; *rzodkiew'*, *siedm'*.

Świadczy to o dużej niepewności co do właściwego zapisu, a może także o swoistym pojmowaniu oboczności. W tej partii materiału wspólna jest tylko jednostka: *nów / nów'*.

Nie wydaje się, by na kreskowanie wpływała narodowość słownikarza, Rosjanina, w którego rodzimym języku spółgłoski wargowe w wygłosie istnieją do dziś, występują w analogicznych jak w dawnej polszczyźnie grupach leksyki (por. *кровь* i *crew'*, *голубь* i *gołąb'*, *сынь* i *syp'*), w pisowni rosyjskiej ich miękkość jest oznaczana za pomocą odrębnego grafemu (*б*). [Dodałam *ich*, czyli wygłosowych wargowych, bo w pisowni rosyjskiej miękkość oznacza się też za pomocą samogłosek jotowanych oraz *и*, a także w ogóle nie oznacza, np. *н'* w *кончик*].

Słownik przekładowy z końca lat 70. XIX w. opracowany przez Rosjanina należycie przygotowanego pod względem filologicznym dobrze odzwierciedla stan istniejący w polszczyźnie tego okresu. W części polsko-rosyjskiej źródło odbija ówczesną normę teoretyczną (niezniesiony przepisem obowiązek kreskowania wygłosowych wargowych mimo ich stwardnienia w wymowie większości użytkowników polszczyzny kulturalnej, którego konsekwentne stosowanie zakłócały wystąpienia bardziej postępowych gramatyków), w części rosyjsko-polskiej zaś – przypomina stan ówczesnego uzusu (unikanie kreskowania już nieodpowiadającego wymowie, zakłócanie przez oddziaływanie nieusuniętego przepisu ortograficznego). Wynika to z faktu, że siatkę haseł do części polsko-rosyjskiej P.P. Dubrowski tworzył na podstawie normatywnych SL lub SWil, w części zaś rosyjsko-polskiej notował polskie odpowiedniki, polegając na własnej znajomości języka i jego (orto)grafii.

Skróty słowników

- DSPR – Dubrowski P. (1876): *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarzkiej Akademii Nauk*. Część polsko-ruska. Warszawa.
- DSRP – Dubrowski P. (1877): *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarzkiej Akademii Nauk*. Część rusko-polska. Warszawa.
- SL – Linde S.B. (1854–1860): *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Lwów.
- SWil – Zdanowicz A. et al. (1861): *Słownik języka polskiego*. T. I–II. Wilno.

Literatura

- Amszejewicz M. (1859): *Dykcjonarz zawierający wyrazy i wyrażenia obcych języków polskiemu przyswojone* [...]. Warszawa.
- Bajerowa I. (1964): *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków.

- Bajerowa I. (1964a): *Współczesna Mickiewiczowi norma teoretyczna*. „Pamiętnik Literacki” LV, 1, s. 157–181.
- Bajerowa I. (1979): *Normalizacja polskiej ortografii w XIX wieku*. [W:] *Opuscula Polono-Slavica*. Red. J. Safarewicz, S. Urbańczyk, K. Rymut, M. Kucala. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, s. 39–46.
- Bajerowa I. (1996): *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*. Katowice.
- Baudouin de Courtenay J.N. (1974): *Kilka wypadków działania analogii w deklinacji polskiej*. [W:] tegoż: *Dzieła wybrane*. T. I. Red. P. Zwoliński. Warszawa, s. 176–248.
- Brodziński K. (1830): *O łagodzeniu języka*. [W:] *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej przez Deputację od Król. Towarzystwa Warsz. Przyjaciół Nauk wyznaczoną*. Warszawa, s. 334–431.
- Brückner A. (1960): *Dzieje języka polskiego*. Wrocław–Kraków.
- Daukantas S. (1850–1856/1993–1996): *Didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas*. T. I–III. Vilnius.
- Dejna K. (1993): *Dialekty polskie*. Wrocław.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. (1998): *Gramatyka historyczna języka polskiego. Podręcznik dla studentów polonistyki*. Warszawa.
- Hrabec S. (1959): *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*. [W:] *O języku Adama Mickiewicza. Studia*. Red. Z. Klemensiewicz. Wrocław, s. 11–53.
- Jerzykowski A. (1885): *Słownik ortograficzny z dodatkiem niepolskich wyrazów i wyrażeń*. Poznań.
- Jodłowski S. (1979): *Losy polskiej ortografii*. Warszawa.
- Just A. (2014): *Klucz do języka polskiego Jeremiasza Roter: pierwsza gramatyka język polskiego na Śląsku*. „Poradnik Językowy” 10, s. 82–89.
- Klemensiewicz Z. (1961/1985): *Historia języka polskiego*. Cz. II: *Doba średniopolska (od początków XVI wieku do ósmego dziesięciolecia XVIII wieku)*. Cz. III: *Doba nowopolska (od ósmego dziesięciolecia XVIII wieku do r. 1939)*. Warszawa.
- Kopczyński O. (1784): *Grammatyka dla szkół narodowych na klasse II* [...]. Kraków
- Kopczyński O. (1808): *Poprawa błędów w ustney i pisaney mowie polskiej*. Warszawa.
- Kopczyński O. (1817): *Gramatyka języka polskiego [dzieło pozgonne]*. Warszawa.
- Kryński A.A. (1882): *O pisowni polskiej wraz z objaśnieniem niektórych form językowych*. Warszawa.
- Kryński A.A. (1903): *Gramatyka języka polskiego*. Wydanie trzecie. Poprawione i powiększone. Warszawa.
- Kryński A.A. (1910): *Prawidła pisowni polskiej*. Lwów.
- Kula E. (2010): *Główny Instytut Pedagogiczny w Sankt Petersburgu (1828–1859) i jego rola w kształceniu nauczycieli dla szkół Królestwa Polskiego*. „Rozprawy z Dziejów Oświaty” XLVIII, s. 25–71.
- Kurzowa Z. (1972): *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*. Warszawa.
- Łazowski D.E. (1848): *Gramatyka języka polskiego*. Kraków.
- Małecki A. (1863): *Gramatyka języka polskiego większa* [...]. Lwów.
- Małecki A. (1886): *Gramatyka języka polskiego szkolna*. Wyd. 7. Lwów.
- Mędelaska J. (2019): *Wertując słownik rosyjsko-polski P. Dubrowskiego (uwagi o XIX-wiecznym warsztacie leksykograficznym i o wizerunku ówczesnej polszczyzny)*. „Slavia Orientalis” LXVIII, 4, s. 699–719.
- Mędelaska J. (2020): *XIX-wieczne ciekawostki leksykalne w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego*. [W:] *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*. Red. K. Wojan. Warszawa, s. 263–294.
- Mędelaska J. (2020a): *O XIX-wiecznej polszczyźnie literackiej odzwierciedlonej w „Słowniku rosyjsko-polskim” Dubrowskiego. Ortografia i refleksy fonetyki*. [W:] *Verba multiplicata, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*. T. I. Red. T. Lisowski,

- P. Michalska-Górecka, J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, A. Sieradzki. Poznań, s. 373–404.
- Mroziński J. (1822): *Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego*. Warszawa.
- Muczkowski J. (1860): *Gramatyka języka polskiego*. 4. Wyd. Petersburg.
- Nitsch K. (1958): *Dialekty języka polskiego*. [W:] tegoż: *Wybór pism polonistycznych*. T. IV: *Pisma dialektologiczne*. Wrocław–Kraków.
- Ożyński B. (1883): *Skarbiec odkryty bogactwa, piękności i wszystkich prawideł zasadniczych mowy i pisowni polskiej*. Kraków.
- Passendorfer A. (1911): *Słownik ortograficzny. Na podstawie uchwał Akademii Umiejętności*. Warszawa.
- Polański E. (2004): *Reformy ortografii polskiej – wczoraj, dziś, jutro*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LX, s. 29–46.
- Reichan J. (1975): *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne: w języku polskim na tle słowiańskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Ropelewski S. (1843): *Słownik francuzko-polski polsko-francuzki*. T. I–III. Berlin.
- Roter J. (1616): *Schlüffel zur polnischen und teutschen Sprach [...] / Klucz do polskiego i niemieckiego języka [...]*. Wrocław.
- Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej przez Deputację od Król. Towarzystwa Warsz. Przyjaciół Nauk wyznaczoną* (1830). Warszawa.
- Rykaczewski E. (1866): *Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł wypracowany*. T. I–II. Berlin.
- Siekierska K. (1974): *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Sochański E. (1861): *Brzmienie głosek polskich i pisownia polska*. Kraków.
- Stieber Z. (1966): *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*. Warszawa.
- Suchecki H. (1849): *Zwięzła nauka języka polskiego dla uczącej się młodzi*. Lwów.
- Trotz M.A. (1764): *Nowy dykcyonarz to iest Mownik polsko-niemiecko-francuski [...]*. T. III. Lipsk.
- Trypućko J. (1955): *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*. T. I. Uppsala.
- Trypućko J. (1969): *O języku Wspomnień dzieciństwa Franciszka Mickiewicza*. „Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia” 7.
- Urbańczyk S. (1955): *Rozwój ortografii polskiej*. „Język Polski” XXXV, s. 81–93.
- Wawrzyńczyk J. (1995): *Piotr Dubrowski i jego „Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego” z 1877 roku*. „Opuscula Polonica et Russica” III, s. 95–99.
- Woyna J.K. (1690): *Compendiosa linguae Polonicae Institutio in gratiam exterorum, qui recte ac facile linguam polonicam addiscere cupiunt*. Gdańsk.
- Zawadzka M. (2015): *Compendiosa linguae Polonicae institutio Jana Karola Woyny. Pierwsza gramatyka języka polskiego autorstwa Polaka*. „Poradnik Językowy” 6, s. 99–104.